

ЕТНОДИЗАЙН – ВАЖЛИВИЙ ЗАСІБ САМОВИРАЖЕННЯ ТА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ СУЧАСНОЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ В МАТЕРІАЛЬНОМУ СВІТІ ЛЮДИНИ

У статті на основі зібраного в польових умовах етнографічного матеріалу проаналізовано основні заняття та промисли, характерні для жителів Хустщини кінця XIX ст. – 40-х років XX ст., а також розглянуто один із розвинених промислів, характерних для нашого часу, – лозоплетіння. Промисел перебуває в процесі щоденного розвитку й удосконалення різноманітних форм, які мають попит.

Ключові слова: очищена кругла, колена, фарбована лоза, кошики, село Іза, інструменти для роботи.

The article, based on the field ethnographic material, analyses the main occupations and trades typical of the Khustshchyna inhabitants in the late XIXth century to the 1940s. Examined is also wickerwork – one of the developed crafts characteristic of our time. The craft is in the process of daily development and improvement of various forms that are in demand.

Keywords: cleaned round, pricked, painted vine, painted vine, baskets, village of Iza, tools for work.

Постановка проблеми визначається насамперед розглядом розвитку основних занять та промислів сільського населення долинян Закарпаття протягом кінця XIX – XX ст., які досі в історіографії розглядали лише фрагментарно. Зокрема, зазначені передумови становлення й фактори розвитку господарських та культурно-побутових традицій у різних груп населення (долинян, гуцулів, бойків, лемків Закарпаття) досліджених районів у контексті виявлення впливу та ролі соціально-політичних, природно-господарських факторів.

До наукового обігу вводимо нові дані, серед яких слід відзначити етнографічні матеріали, зібрані в науково-пошукових експедиціях за допомогою розроблених запитальників. Значно розширена емпірично-фактографічна база регіональних досліджень. Здобуті результати вперше в такому аспекті запроваджено до наукового обігу, вони можуть бути використані при вивченні етнічної історії Закарпаття.

Історію країни й етносу можна вивчати не лише шляхом встановлення загальних закономірностей соціального, економічного й політичного розвитку, тобто виявлення загального, але й через реконструкцію одиничного та особливого. У такому разі історія України – це історія її регіонів, населених пунктів, окремих етнічних груп. Отже, цілісна карти-

на вітчизняної історії складатиметься з окремих історій.

Хронологічні межі запропонованого дослідження охоплюють період кінця XIX – XX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення трудової діяльності долинян в основному ґрунтується на експедиційних польових матеріалах авторки, які виявили, що господарський розвиток базувався на натуральному господарстві. Основним заняттям жителів було землеробство, скотарство, значною мірою розвивалися домашні промисли і ремесла. Це, насамперед, ті, що пов'язані з веденням сільського господарства. Оскільки промисловість не забезпечувала селян різноманітними знаряддями праці, а купівельна спроможність була низька («купувати не було за що»), то хлібороби, поєднуючи основне заняття з ремісництвом, виробляли їх самі.

Промисли відігравали роль додаткового заняття при землеробстві, мали сезонний характер і припадали на час, вільний від землеробських робіт, заготівлі сіна: осінь, зиму та ранню весну. Лемки працювали на тартаках, гутах, фабриках, млинах, лісосіках, на залізниці, у кар'єрах. Були столярами, стельмахами, пічниками, будівельниками, боднарями, ковалями. Возили кльоци, тесали дерево, заготовляли клепки, луб'я, гонти, різали вручну дошки, будували будинки.

Щоб вижити, люди, **окрім землеробства і скотарства, розводили бджіл, рибалили, полювали, збирали гриби та ягоди.** У досліджуваних селах були розвинені різні **ремесла:** лозоплетіння, ковальство, римарство, стельмахування, теслярство, столярство, бондарство.

У домашніх умовах виготовляли речі щоденного вжитку: одяг, взуття, домашнє начиння. Ткали полотно, виготовляли саморобне сукно, шили постолои, чоботи, плели кошики.

Мета статті: на основі науково-публіцистичних статей, експедиційних та архівних звітів за минулі роки ознайомити читачів із основними заняттями населення, промислами і ремеслами долинян Закарпаття, а конкретніше – із ремеслом, яке збереглося і розвивається в с. Іза Хустського району Закарпатської області.

Об'єктом дослідження є сільське населення історико-етнографічного регіону Закарпаття – долиняни, які проживають в Хустському районі Закарпатської області, їхні основні заняття, промисли і ремесла в системі традиційно-побутової культури українського народу.

Предметом дослідження стали процеси формування і розвитку сільського господарства, промисли і ремесла населення даного регіону від кінця XIX і протягом XX ст.

Виклад основного матеріалу. Серед Хустсько-Солотвинської долини, на стародавній терасі лівого берега Ріки за 5 км від Хуста розташоване знамените на всю Україну село Іза – знаний центр лозоплетіння всього Закарпаття. Це колишня територія історичної Марамороської жупи (сучасний Рахівський, Хустський, Тячівський, частина Міжгірського й Іршавського районів), яка була створена у 1303 році. У документальних письмових джерелах село вперше згадане в XIV ст.

Літературні джерела та експедиційні польові матеріали авторки за різні роки [3–6] виявили, що в XIX ст. – 40-х роках XX ст. господарський розвиток жителів Хустщини базувався на натуральному господарстві, вони самотужки виготовляли все необхідне для домашнього вжитку.

Основним заняттям було землеробство, скотарство, значною мірою були розвинені домашні промисли і ремесла. Це, насамперед, ті, що пов'язані з веденням сільсько-

го господарства. Оскільки промисловість не забезпечувала селянина знаряддями праці, а його купівельна спроможність була низька, то ці знаряддя виробляли самі хлібороби, які поєднували основне заняття з ремісництвом. У кожному селі були ковалі, гончарі, шевці, ткачі, бондарі, римарі, стельмахи, теслярі. Домашніми виробами селяни задовольняли свої потреби. Пряли, ткали, обробляли шкіри, шили собі взуття і одяг, виготовляли дерев'яний і глиняний посуд. Довгими осінніми й зимовими вечорами із уст в уста переповідали різні народні легенди і повір'я. Усе це полегшувало одноманітну роботу. У містах і селах діяли кооператив-артілі з виготовлення кошиків, меблів, дерев'яних виробів, полотна.

Промисли відігравали роль додаткового заняття при землеробстві, мали сезонний характер і припадали на час, вільний від землеробських робіт, заготовлі сіна – осінь, зиму та ранню весну. Селяни працювали на тартаках, гутах, фабриках, млинах, лісосіках, на залізниці, у кар'єрах, на заготовлі та сплаві лісу, на будівельних роботах у містах, спорудженні шляхів. Возили кльоци, тесали дерево, заготовляли клепки, луб'я, гонти, різали вручну дошки, будували будинки.

Щоб вижити, люди, крім землеробства і скотарства, вдавалися до бджільництва, рибальства, полювання, збирання грибів та ягід.

На початку XX ст. в селах Іза та Кочелеве Хустського району уряд державним коштом підтримав створення народних шкіл із лозоплетіння. Приблизно в той самий час у Вишковому, що поблизу Тячева, освоїли плетіння з листя сухої кукурудзи, а в Березівському районі почали робити речі з болотяного очерету. І от на щорічних господарських виставках-ярмарках у Львові, Коломиї та Тернополі з'явилися, окрім кошиків, хлібниць і килимків, плетені валізи, дитячі колицьки, крісла-гойдалки, комоди й дивани із Хустщини. Публіка не шкодувала грошей на оригінальні – за формою, орнаментом, застосуванням – речі. Це був «мистецький вибух» – на початку 20-х років минулого століття в моду увійшли плетені дерев'яні прикраси, ажурні панно.

Земельні простори села по берегах Ріки багаті на лозові породи – найпоширеніший природний матеріал, який став осно-

вою виготовлення побутових плетених виробів. Здавна в цьому селі «красний хосен маут люде із того, ож різні коши, колиски, ожичники (іл. 1, 2) для ложок плетут, правлят стільці, постелі (ліжка) із вербової лози. *Русин дуже любить таке ремесло, што коло домов може провадити, народ в селі велику наклоність має ид сеї роботи.* Любить майструвати, но ще ліпше любить сімейтво своє і лиш у крайній нужді пустить дитину свою до чужих людей у чуже місце» [1], – так писав дослідник Ю. Жаткович у ХІХ ст.

Промисел набув великого поширення наприкінці ХІХ ст. й давав селянам неабиякий прибуток. Пересічний майстер у день виплітав 8–10 кошиків. «Село заробляло в місяць у 20–30-х роках ХХ ст. до 20 тисяч крон». За цих часів мали попит великі кошики з неочищеної лози для транспортування яблук. По-різному збували свій товар: на ярмарках Закарпаття, на возах доїжджали до Сиготу – там ліпше продавали». На підводу входило 150–200 різних виробів – носили по селах, продавали, обмінювали. Поширений був натуральний обмін на зерно, мелай (кукурудзу) – «всяк приходилося».

З часом цей промисел удосконалювався і пристосовувався до запитів населення. Наприклад, для мешканців Севлющини (нині Виноградове) Берегівського району, де розвинене виноробство, обплітали лозовим пруттям скляні пляшки та бутлі.

Незабутнє враження сьогодні справляють нові або перебудовані добротні оселі, розташовані обабіч доріг. Центральна вулиця села, завдовжки сім кілометрів, – суцільна виставкова траса. Проїжджаючи, милуєшся розмаїттям виплетених з лози меблів, великим вибором різних за формою, розміром, призначенням кошиків, декоративними хатніми прикрасами, виставленими біля кожної садиби, прикріпленими до тинів або розміщеними у дворах під обплетеними виноградом альтанками. Плетіння цього села, давнє за своїми традиціями, різноманітне за видами і формами, завжди привертало і привертає увагу дослідників народної культури, мистецтвознавців не лише в Україні, а й за її кордонами. Досвід плетіння передається від старших молоді, діти переймаються цією роботою: «то так ся веде з плеча – на плече»¹.

Із розповідей Кашкова Михайла Дмитровича та інших старожилів дізнаємося, що «матеріал для плетіння заготовлявся у всі часи літом і восени: починали заготовляти, зрізали лозу серпами, ножами. Літня лоза ріжеться на початку серпня, а осіння – з середини вересня («як лист відпаде») і до грудня, до снігу».

Тепер дехто навіть садить 2–3 ряди вербової лози біля хиж (хат), вона росте упродовж 12–15 років, і її здебільшого використовують для виготовлення меблів, вона виростає висока і «май груба». Зрізані стебла складають у сніп, зв'язують «вожовкою» (скручений товстий прут) і переносять додому, де кусаками обчищають від листя: «коли файна погода – чистиме, а коли дощова – накриваємо личчям, поливаємо водою, щоб не сохла, і чекаємо погоди»².

Почищену розставляють, розстеляють, як сіно, щоб швидше на сонці висохла. Просушені, очищені прутки зв'язують у пучки і сортують по довжині та товщині (іл. 10). Літню лозу, яка «легше знімається», не треба варити, вона тоненька, має світло-жовтий колір (місцева назва – «зарінка»). З неї роблять сувеніри, делікатні, невеличкі речі. У всі часи із «зарінки» плели різні за розмірами партицьові³ корзини, які використовували на кожен день до базару, а на свята – до міста чи до церкви.

Осіння лоза «май буш грубша (міцніша)». Аби зняти з неї кору, треба її годину кип'ятити, потім облити холодною водою – загартувати. Раніше були великі металеві баняки, котли, які стояли по берегах Ріки, Тиси, і в них варили лозу. Проварена лоза набувала коричневого кольору, з неї плели «корзини» – вони були міцніші за ті, що виготовляли з літньої лози. Розповідали, що кожного року, наступного дня після Покрови (14 жовтня), уся Іза – дві з половиною тисячі дворів – виходить на береги Тиси і Ріки. Цілий день селяни ріжуть вербове пруття. Потім знову всі разом чистять його і проварюють у величезних чанах. Тут, усміхаючись, кожен переповідає, як люди із сусідніх сіл про цю роботу говорять між собою: «Кажете, гори димлять? Та то в Ізі лозу варять».

Різна за структурою лоза диктувала використання відповідних технічних прийомів плетіння при створенні різних

форм ужиткових речей. Із нечищеної лози плели: великі кошики з двома ручками – для збору городини, носіння худобі сіна; «зваряльники»⁴ – для прання щойно напрядених ниток, полотна, одягу; великі діжки – для тримання полушеної кукурудзи «на подах» (на горищах).

Очищена кругла і колена лоза годилася для плетіння різних за формою і призначенням кошиків, дитячих іграшок, меблів. Колиски виплітали із грубої круглої очищеної лози, вони мали конусоподібну форму – це ті, що підвішували до «селемен» (поперечних балок стелі), а прямокутної форми колиски кріпили до дерев'яного стояка і ставили на долівку в хижі.

До наших днів дійшли традиційні форми і назви кошиків: різних розмірів «феделкани» з однією ручкою – для винограду, фруктів, овочів. Поширеним у господарстві був і залишається зручний для перенесення на далекі відстані «гати-кошар» (іл. 7, 8), він має рівні, розширені догори, стінки, кріпиться пасками за рамена на спині. У ньому носили сіно, білизну до річки – прати, з лісу – дрова, а виноград і фрукту везли і несли на продаж аж до Угорщини.

У багатьох господинь побутували форми, у яких підходило тісто до того, як «сажати у п'єц» (піч), плетені «ожичники», де тримали ложки. Кашков М. Д. розповів, що із 1940-х років до сьогодення дійшли форми кошиків: *бомкало, фелделкани, йопанка, рибак, різні хлібниці, вази, меблі*, які запровадив у селі і вдосконалив його тато – Кашков Дмитро Кирилович, 1901 року народження (нині покійний) та його односельці.

«**Бомкало** – кошик (звужений догори, з двома ручками, має дві опуклі по довжині стінки, а по боках – прямі, закривається кришкою) він приніс зі світу, увидів і дома зробив, а потім воно повсюдно поширилося по селу, бо в ньому зручно перевозити фрукти, овочі. Робив дитячі іграшки «цоркало». Щоб цоркотало, усередину клав зерно, дрібні камінчики. В меблевий комплекс, який робив мій нянько, входили 4 *стільці, крісла (стула), столик, велике рекоме* (диван). У ті часи лише він робив меблі».

Кошик «**йопанка**» і в наш час плететься із круглої світлої лози, він має прямокутну форму із заокругленими внизу стін-

ками і кутами. У минулому столітті його використовували як великодній кошик. «**Гати-кошар**» зручний для перенесення різних речей на спині⁵.

До 1940-х років всі вироби плели із однотонної лози, інколи підфарбовували її гашеним вапном, що давало коричнюватий колір. Її вплітали у дитячі іграшки, іноді – у кошики. А «катионовими» барвниками почали користуватися від 1940-х років: тоді було започатковано плетіння у вигляді мережива, яке рельєфно виступало вгорі на стінках кошика «**рибак**». Так його назвали через те, що в ньому носили вилвлену з річки рибу. Кожна господиня і до цього часу має такий кошик і використовує його лише до риби.

У наш час, щоб пофарбувати лозу її «варять у спеціальному розчині, його називаємо «бейц», він різних кольорів: бордовий, рудий, коричневий»⁶. *Інструменти для роботи*: ножиці, ножі, шило, серп, колець (колюк, кулець, кілець), кусак – зігнуте металеве пруття, яким обчищали листя, кору, станок «дялу». Раніше був дерев'яний колець на три, чотири грані, ним кололи цілий прут, а ще раніше кололи перстом (палець з нігтем), тепер же його роблять із міцного текстоліту з гострими 3–4 гранями. «Дялу» – дерев'яний ручний саморобний станок для стругання пруття, на ньому регулюється відповідна товщина прута і знімається серцевина. Інколи розповідали молоді майстри: «Прут зділяє як папір – тоненько. Основна вимога – лоза має бути міцна, пружна, щоби гнулася, але не ламалася. Я се май сокочу (бережу), бо ще нянько (тато) муй на ньому дялував»⁷.

Товсту лозу розколюють на три частини, потім «дялюють» і лише після цього фарбують. При плетінні опукла сторона прута йде назовні, а дялована рівненька – усередину. Перед тим, як плести, лозу задля гнучкості намочують. Залежно від призначення, продумують форму виробу і добирають відповідну лозу. Плетення будь-якого кошика починається знизу, з денця. Якщо дно велике, беруть 4–5 міцних вербових лозин, для меншого виробу – 3. Роблять хрестик, заплітають навколо лозою і по формі виробу розділяють. Коли денце набуло форми, і його заплели, кінчики прутів обрізають. У денце вставляють круглі загострені прутики, внизу їх згинають і для міцнос-

ті обплітають «вуєм» (який водночас є прикрасою), а вгорі зв'язують «вракаш» (разом) і потім поперечними круглими чи колотими прутиками заплітають стінки виробу. Ручку вставляють останньою, загострені кінці пропихають з двох сторін углиб, доки вони щільно увійдуть у стінки. Творчий доробок жителів Ізи надзвичайно різноманітний: *здається, немає такої речі, яку не зуміли б зробити ці майстри! Вони приймають і ексклюзивні замовлення, інколи порадять хороший дизайн.*

Вражають якісно *виплетені набори меблів для веранди, вітальні, кухні.* Форми і розміри столів, диванів, стільців, ослонів, крісел-гойдалок у кожного майстра є неповторними.

За бажанням можна придбати кутові і прямокутні шафи для білизни на 4–5 шухляд, діжки з кришками для брудної білизни, окремо табурети, стільці, крісла-гойдалки, журнальні столики, рами для дзеркал, підставки для квітів, торшери, люстри, вішаки для одягу, різного призначення шафи. Милує око *дитячий асортимент*: коліски, сани, крісла-гойдалки, маленькі ослінчики для різних потреб, дитячі забавки, дитячі кошарочки.

А що вже казати про кошики – найрізноманітніший вид плетених виробів: для квітів, для котика («кошарник»), для квочки, для бутлів; різноманітні жіночі «ташки» (сумки); господарчі кошики – «рибак», «бомкало», «феделканя», «гати-кошар», «йопанка», кошарки, великі коші. Є кошики згідно з вимогами часу – це кошики «голандери» (для машин, для пікніка). Такий кошик всередині має переділ на кілька місць і закривається кришкою, з ним зручно ходити в ліс, на прогулянку. Є кошики «дроварі», їм місце біля пічки, в них складають дрова. Великий вибір кошиків для Великодня, серед них є кошики на підставці, ажурні, «*протягвані*», із зубчиками зверху, з косою, тощо. Є класичні зразки форм і є змінні тенденції. «От цьогогоріч всі просять ажурно обплетену широку ручку – це «*кобра*» називається. Навіть для дітей такі шукають, «*кобровані*», а також мальовані (білі, бузкові, рожеві, зелені), а в ці роки найбільш запитувані «прибрані» – прикрашені квітами, стрічками», – розповіла майстриня Ізай Тамара.

Привертають увагу й декоративні прикраси для інтер'єрів: «руг» (ріг) для сухоцвітів, «сонечко», соняшники, ромашки. Усі ці вироби стали частиною нашого побуту, вони зручні, гарні і, поза всяким сумнівом, – справжні витвори мистецтва.

Висновки. Етнодизайн у наш час стає важливим засобом самовираження та самоідентифікації сучасної етнокультури в матеріальному світі людини. Це яскраво і переконливо підтверджує приклад розвиненого лозоплетіння в с. Іза Хустського району Закарпатської області. Таке традиційне, національне мистецтво розвинулося на основі природнього матеріалу – лози, яка росте тут повсюдно по берегах Ріки і Тиси. У зв'язку з нагальними потребами у сільському побуті протягом ХХ ст. воно змінювалося, набувало інших форм, видів використання, техніки плетіння. Наприклад, зі звичайного кошика для господарства виникло до тридцяти видів кошиків для різних потреб. Якість виготовлення цих кошиків дає можливість користуватися ними й у місті. Перед Великоднем кийські базари і торгові місця на всіх станціях метрополітену заповнюються привезеними кошиками із Хустщини. І не тільки в Києві їх можна побачити, купити такі вироби можна всюди по Україні і за її межами.

Примітки

¹ Записала Є. В. Клапчук (Гайова) у с. Іза від Михайла Васильовича Сабова.

² Записала Є. В. Клапчук (Гайова) у с. Іза від Калини Мхайлівни Щербан.

³ Партиця – 4–6 прутиків лози, які плетуться вкупі.

⁴ Зваряльник – виплетена велика діжка, яка знизу мала отвір, зсередини обкладалася полотном. У ній *зваряли* (відбілювали, упарювали) нарядені конопляні нитки, полотно, зшитий з полотна одяг. Складені речі пересипали буковим попелом, заливали гарячою водою і певний час золили (відбілювали), а потім на річці чи у потоці прали.

⁵ Записала Є. В. Гайова в с. Іза від Тамари Ізай.

⁶ Записала Є. В. Гайова в с. Іза від Тамари Ізай.

⁷ Записала Є. В. Клапчук (Гайова) у с. Сокирниця від Олексія Васильовича Сабодаша, 1926 р. н.

1. Кошики для Великодня

2. Кошики (зліва направо): «рибак», «дроварі» (круглої форми з кришкою) та кошики для ложок

3

4

5

6

3–6. Різні види плетених меблів

7, 8. «Гаті-кошар» та спосіб його носіння

9, 10. Різні види робіт з лозою – варення, чищення

11. Господар у чурі (господарча будівля).
с. Стеблівка Хустського р-ну Закарпатської обл.

Джерела та література

1. Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Руси. *Етнографічний збірник*. Львів, 1896. Т. II. С. 1–38.
2. Горинь Г. Й. Лозо- і коренеплетіння. *Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1983. С. 122–123.
3. Звіт про наукове відрядження до Хустського району 08.09–18.09.2006 р. Архівний номер № 50.
4. Звіт про науково-пошукову роботу в Хустському районі 08.05–25.05.1986 р.
5. Звіт про науково-пошукову експедицію в Хустський район 23.09–06.10.1991 р.
6. Звіт про науково-пошукову роботу в Хустському районі 20.11–01.12.1985 р.

References

1. ZHATKOVYCH, Yuriy. Ethnographic Notes from Hungarian Ruthenia. In: Mykhaylo HRUSH-EVSKYI, ed.inchief, *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1896, vol. II, pp. 1–38 [in Ukrainian].
2. HORYN, Hanna. Wickerwork and Root Weaving. In: Yuriy HOSHKO, ed., *Boykivshchyna: A Historical and Ethnographical Study*. Kyiv: Scientific Thought, 1983, pp. 122–123 [in Ukrainian].
3. *A Report on the Scientific Assignment to Khust District in September, 8–18, 2006*. Archive number No. 50 [in Ukrainian].
4. *A Report on Research Studies in Khust District in May, 8–25 1986* [in Ukrainian].
5. *A Report on the Research Expedition to Khust District in September, 23 to October, 6 1991* [in Ukrainian].
6. *A Report on Research Studies in Khust District in November, 20 to December, 1 1985* [in Ukrainian].

SUMMARY

Ethno-design today is an important means of self-expression and self-identification of modern ethno-culture in the human material world. This is vividly and convincingly confirmed by the school of developed wickerwork in the village of Iza in Khust District (Transcarpathian Region). This traditional, national art has evolved on the basis of a natural material – vine, which grows here all along the banks of the rivers Rika and Tisza. Due to various necessities in rural life throughout the XXth century, the art changed, acquiring different forms, types of use, and weaving techniques. For example, up to thirty types of baskets for different needs have emerged from a regular basket for household needs. And the quality of these baskets allows using them in towns as well.

Keywords: cleaned round, pricked, painted vine, baskets, village of Iza, tools for work.